

اهداف دین از دیدگاه شاطبی

ترجمہ

سید حسن اسلامی - سید محمد کد علی ابہری

مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی

فهرست مطالب

۱۱	سخنی با خواننده
۱۵	درباره این کتاب
۱۹	مقاصد شریعت کدام است؟
۲۳	شاطبی کیست؟
۲۷	تازه ها و کهنه های این نظریه
۲۹	اجتهاد غایت نگر
۳۳	درباره این ترجمه
۳۵	درآمد
۳۵	معنای مقاصد و نظریه مقاصد
۳۹	حکمت و علت
۴۴	مقاصد و معانی
۴۷	معنای نظریه مقاصد

بخش نخست : بحث مقاصد پیش از شاطبی

۵۳ بحث مقاصد پیش از شاطبی
۵۷ فصل اول : اندیشه مقاصد در میان اصولیان
۵۸ ۱ - حلقه های گذشته
۵۸ ترمذی حکیم (ابو عبدالله محمد بن علی)
۶۱ ابو منصور ماتریدی (متوفای ۳۳۳ هجری)
۶۲ ابوبکر قفال الشاشی [چاچی] (قفال کبیر ، متوفای ۳۶۵ هجری)
۶۳ ابوبکر ابهری (متوفای ۳۷۵ هجری)
۶۴ باقلانی (متوفای ۴۰۳ هجری)
۶۶ ۲ - حلقه های معروف
۶۶ امام الحرمین (متوفای ۴۷۸ هجری)
۷۱ ابو حامد غزالی (متوفای ۵۰۵ هجری)
۷۷ فخرالدین رازی (متوفای ۶۰۶ هجری)
۷۸ سیف الدین آمدی (متوفای ۶۳۱ هجری)
۸۰ ابن حاجب (متوفای ۶۴۶ هجری)
۸۱ بیضاوی (متوفای ۶۸۵ هجری)
۸۱ اسنوی (متوفای ۷۷۲ هجری)
۸۳ ابن السبکی (متوفای ۷۷۱ هجری)
۸۶ عزالدین بن عبدالسلام (متوفای ۶۶۰ هجری)
۹۰ ابن تیمیه (متوفای ۷۲۸ هجری)
۹۵ فصل دوم : اندیشه مقاصد در مذهب مالکی
۹۶ مقصود از مذهب مالکی چیست؟

فهرست مطالب ≡ ۷

۱۰۲	اصول مذهب مالکی و مقاصد
۱۰۲	۱- مصلحت مرسله
۱۱۴	۲- سد ذرایع
۱۲۱	۳- رعایت مقاصد مکلفان

بخش دوم: شاطبی و نظریه اش

۱۳۱	فصل اول: آشنایی با شاطبی
۱۳۲	۱- خلاصه زندگی شاطبی
۱۳۳	استادان شاطبی
۱۳۵	شاگردان شاطبی
۱۳۵	نوشته های شاطبی
۱۴۰	۲- شاطبی از زبان خود
۱۴۱	ویژگی های سیرت علمی شاطبی
۱۴۴	مصائب شاطبی
۱۴۹	۳- مکاتبات شاطبی
۱۶۹	فصل دوم: چارچوب کلی نظریه شاطبی
۱۷۰	هدفداری شریعت
۱۷۱	تقسیم بندی مقاصد
۱۷۱	قسم اول: قصد شارع
۱۹۶	خاتمه کتاب: مقصود شارع چگونه شناخته می شود؟
۱۹۹	فصل سوم: ابعاد نظریه شاطبی
۲۰۰	۱- ضروریات پنج گانه
۲۱۰	۲- مسائل مباح

۲۲۱ ۳- اسباب و مسببات

بخش سوم: مسائل اساسی نظریه شاطبی

۲۳۵ درآمد

۲۳۷ فصل اول: مسأله تعلیل

۲۳۸ احکام شریعت، تبعّدی با هدفدار

۲۵۸ منکران تعلیل

۲۷۰ دیدگاه رازی در مورد تعلیل

۲۷۹ ابن حزم و تعلیل

۳۰۱ فصل دوم: مصالح و مفاسد

۳۰۱ مفهوم مصلحت و مفسده

۳۱۲ ادراك مصالح با عقل؟

۳۳۵ عرصه های شناخت عقل از مصالح

۳۳۵ ۱- تفسیر نصوص بر مبنای مصلحت

۳۴۲ ۲- تعیین مصلحت های متغیر و متعارض

۳۴۸ ۳- شناخت مصالح مرسله

۳۵۳ فصل سوم: مقاصد و اهداف شارع چگونه شناخته می شود؟

۳۵۳ ۱- فهم اهداف و مقاصد مطابق مقتضیات زبان عربی

۳۵۶ ۲- اوامر و نواهی شرعی، تعلیل یا اخذ به ظاهر

۳۵۹ ۳- اهداف و مقاصد اصلی و تبعی

۳۶۷ ۴- سکوت شارع

۳۶۹ ۵- استقرا

۳۷۰ اهمیت استقرا در نظر شاطبی

فهرست مطالب = ۹

۳۷۲ استقرا و مقاصد

بخش چهارم: ارزیابی کلی نظریه شاطبی

۳۸۱ فصل اول: نظریه شاطبی، سنت گرای یا نوگرایی

۳۸۱ ۱- موارد تقلید و سنت گرای

۳۸۳ استفاده اش از اصولیان:

۳۸۹ استفاده از مذهب مالکی

۴۰۴ ۲- موارد نوگرایی در نظریه شاطبی

۴۰۸ الف: وسعت بحث

۴۱۱ ب: اهداف مکلف

۴۱۲ ج: اهداف شارع چگونه شناخته می شود؟

۴۱۳ د: عرضه قواعدی بسیار

۴۱۴ قواعد مقاصد

۴۲۳ فصل دوم: اهداف و اجتهاد

۴۲۶ اهداف و مقاصد شرع و شرایط مجتهد

۴۳۷ روش های اجتهاد مبتنی بر اهداف

۴۳۸ ۱- توجه به نصوص و احکام همراه با اهداف و مقاصدشان

۴۴۷ ۲- جمع بین عمومات و ادله خاص

۴۵۴ ۳- جلب مصالح و دفع مفاسد به طور مطلق

۴۶۲ ۴- توجه به عواقب

۴۶۹ خاتمه: افق های تحقیق در مقاصد

سخنی با خواننده

آنچه توانست از مسلمانان صدر اسلام، فرهنگ سازانی در مقیاس جهانی بار آورد و بذر تمدن اسلامی را بارور کند، عنصر اجتهاد بود. مسلمانان با الهام از قرآن کریم و تعالیم پیامبر اکرم (ص) توانستند در مدتی کوتاه تمدنی با شکوه پدید آورند که نظیر نداشت و در عرصه حقوق و وضع قوانین، عنصر اجتهاد راهنمای فقیهان بود و بر اثر تضارب آرا و تعمق در احکام دین و اهداف آن، فقهی نیرومند پدیدار شد.

گرچه این حرکت میان شیعه بی انقطاع ادامه یافت و هم اکنون شاهد دریای ژرف فقاهت از ثمره اجتهاد هستیم، بر اثر عوامل گوناگونی اجتهاد در میان اهل سنت با فرمان حکومتی ممنوع گشت و باب اجتهاد مسدود شد. اینکه دقیقاً چه عواملی دست به دست یکدیگر دادند و خلفا را به منع اجتهاد در احکام و اکتفا به اجتهاد ائمه اربعه وادار کردند، نیاز به بحثی جداگانه دارد، اما یک چیز مشخص است و آن اینکه این حرکت از سر اضطراب بود نه اختیار، و کوششی بود برای دفع افسد به فاسد.

خلفا برای پیشگیری از ادامه هرج و مرج فکری و فروپاشی نظام اجتماعی، آسانترین - اگر چه نه درست ترین - راه را برگزیدند و با منع اجتهاد، عملاً تفکر دینی را منع کردند و حفظ وضع موجود را به بهای تباہ کردن شاخصترین خصلت فقهی اسلام، یعنی اجتهاد، برگزیدند. گرچه این حکم سده ها بر اندیشه فقیهان اهل سنت حاکم و

جریان غالب از آن پیروان اجتهاد ائمهٔ اربعه بود، امروزه مسأله به شکل دیگری مطرح است.

بزرگترین ویژگی جهان اهل سنت، در روزگار معاصر، بازگشت به عصر اجتهاد و زمزمهٔ فتح این باب است. اگر زمانی مهمترین حسن تفکر اهل سنت پایبندی به اجتهادات ائمهٔ اربعه و بی‌نیازی از اجتهاد به شمار می‌رفت، اینک این نگرش رخت بسته است و ضرورت‌های زندگی خود را بر ذهنیات چیره ساخته و زمینهٔ بازنگری در اندیشهٔ چند سدهٔ گذشته را فراهم ساخته است. امروزه یکی از جدیترین مشکلات فکری اهل سنت، حاکمیت ائمهٔ اربعه بر همهٔ ارکان فقهی و بی‌توجهی به زمان و مکان در اجتهاد است.

متفکران بجد در پی برانداختن حاکمیت فکری آنان بر میراث فقهی خود و کوشش برای احیای فقهی سیال و زنده هستند؛ فقهی که موتور محرک آن - به تعبیر مرحوم اقبال لاهوی - اجتهاد باشد. شیخ بزرگ الازهر محمود شلتوت، متفکر بزرگ الجزایری مالک بن نبی و نظریه پرداز سودانی دکتر حسن ترابی در همین راه گام برداشته‌اند و برخی از دشواریها را از میان برده‌اند.

اما یک نکته مسلم است و آن اینکه در طول سده‌های گذشته کسانی همچنان خواستار ادامهٔ اجتهاد و حفظ تفکر اجتهادی بودند. این کسان گرچه مقبول جامعه نبودند و گاه متهم به اتهامات گوناگون و حتی عجیب و غریب می‌شدند، غالباً از خصلت خدادادی صبوری برخوردار بودند و از ادامهٔ راه خود باز نمی‌ماندند.

ابو اسحاق شاطبی - که اهل اندلس بود و در قرن هشتم می‌زیست - از این گونه کسان بود که به رفض، بدعت، تشیع و حتی ارتداد متهم گشت و از مناصب و موقعیتهای اجتماعی خود محروم شد. بزرگترین جرم این فقیه مالکی این بود که می‌خواست به میراث گذشته بی‌ارزیابی آن تن ندهد و در پی شناختن سره از ناسره بود. یکی از کارهای این فقیه اصولی تألیف کتابی در باب بدعت به نام الاعتصام بود که در آن پنبهٔ بسیاری از بدعت‌های رایج را، که نتیجهٔ عوامزدگی فقه آن روزگار بود، زد. او در این

سخنی با خواننده ≡ ۱۳

کتاب تاجایی پیش رفت که با بسیاری از فقیهان معاصر خود، که پاره‌ای استادان او بودند، در افتاد و روشن کرد که نمی‌توان احکام دین را بر اساس خوشآمد و بدآمد این و آن استوار کرد و تنها احکامی متبع هستند و اجماعی مقبول است که ریشه در سنت داشته باشد. او خود پایبند گفته‌هایش بود و به همین سبب بسیاری از شعایر رایج را چون منطبق بر سنت سلف صالح نمی‌دانست فرو گذاشت و خود را آماج حملات دوست و دشمن کرد. یکی از این شعایر ذکر نام خلفا و حکام در خطبه‌های نماز جمعه بود که به دلیل ترك آن از امامت جمعه محروم شد.

محرومیت و مطرودیت اوزمینه ساز عرضه بزرگترین کتاب درباره اهداف شریعت در میان اهل سنت بود. آنچه را فقیهان و اصولیان به صورت پراکنده و مختصر گفته بودند، او یک جا فراهم آورد و آن را زمینه اجتهاد قرار داد؛ البته نه اجتهادی براساس معیارهای رایج و حتی تن دادن به حیل‌های شرعی، که اجتهادی براساس اهداف شرع و مقاصد آن. به نظر شاطبی تنها اجتهادی مقبول است که همواره در چارچوب این اهداف باشد و فقط فتوایی ارزش دارند و متبع هستند که موافق روح شریعت صادر شده باشند. از نظر شاطبی، مجتهد واقعی کسی است که روح شریعت را درک کرده باشد و براساس اهداف آن فتوا صادر کند. آنکه بی‌توجه به مقاصد اساسی شارع در پی افتاست، از اجتهاد به پوسته آن قناعت کرده و از جوهر آن روی گردانده است.

آنچه شاطبی را از همگان خود متمایز ساخت، ژرف‌اندیشی و توجه به لوازم این گونه اجتهاد بود که آنها را پرورد و طی کتابی سترگ به نام الموافقات گسترده و به صوت نظریه‌ای منسجم عرضه داشت.

شاطبی معتقد است که دین اسلام در پی تأمین مصالح آتی و آتی بشر است و این هدف از طریق وضع احکام و قوانین تأمین می‌شود. بنابراین هر یک از احکام براساس مصلحتی وضع شده و در پی تأمین هدفی است. اما اهداف اساسی شریعت عبارتند از حفظ دین، عقل، جان، مال و نسل انسانها. اینها اهداف اساسی یا مقاصد پنج‌گانه شریعت هستند. گرچه این نظریه پیشتر در میان فقیهانی چون غزالی، جوینی و آمدی

۱۴ = اهداف دین از دیدگاه شاطبی

مطرح بود، اما این شاطبی بود که توانست این اظهارات پراکنده را به رشته ای کشد و به سان یک نظریه منسجم با لوازم و توابع خاصی عرضه دارد و براساس آن فقهی مقصدنگر و غایتگرا بنیان نهد؛ فقهی که همپا و همسوی روح دین حرکت می کند و هرگز از پاسخگویی به نیازهای متحول مردمان در نمی ماند.

کتاب حاضر گزارش و تحلیلی است از این نظریه که می کوشد ابعاد آن را بشکافد و نتایج آن را بازگوید. اینکه چقدر مؤلف در شناساندن این چهره بزرگ موفق بوده است، در این مختصر نمی گنجد، اما آنچه گفتنی است خلأ چنین کارهایی در زبان فارسی است و لزوم شناساندن این گونه تک نگاری ها.

مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی که یکی از اهداف خود را انتقال تازه های اندیشه دینی به حوزه های علمیه می داند و در پی گشودن روزنه هایی به جهان معاصر عرب است، ترجمه کتاب حاضر را مناسب دانست و آن را در دستور کار خود قرار داد. زحمت ترجمه این اثر به عهده آقایان حجج اسلام سید حسن اسلامی و سید محمدعلی ابهری است. سعی شان مشکور باد. در اینجا لازم است از همه کسانی که در نشر این اثر اهتمام داشته اند، تشکر کنم.

والله ولی التوفیق

محمد مهدی فقیهی

مسئول مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی «پژوهشگاه»